

*Бандура Т. Й.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського*

ПОЕТИКА ПОРТРЕТУВАННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПОВІСТІ М. СТАРИЦЬКОГО «ОСТАННІ ОРЛИ»

Анотація. У статті досліджується поетика портретування в історичній повісті М. Старицького «Останні орли». Розкрито деякі аспекти питання позасюжетних чинників композиції художнього твору в сучасному літературознавстві. Аналізується роль портретів персонажів у повісті, їхнє функціонування. Виділяється психологічно-виразне портретування в єдності з інтроспекцією внутрішнього світу, цілком властиве романтичній літературі й стильовій манері М. Старицького зокрема. Портрет є одним із найголовніших засобів характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажів у повісті митця, а також засобом психологічного аналізу. Наголошується на тому, що М. Старицький у повісті «Останні орли» активно користується засобами портретної характеристики. Однією зі стильових рис письменника є репрезентація центральних персонажів на початку твору або розділу. Для цього він вдається до розгорнутого, докладного портрета, а іноді тільки до кількох художньо виразних деталей портретного опису. Це сприяє певному формуванню уявлення реципієнта про героя. Портретні замальовки М. Старицького, як правило, багатогранні, детальні, з яскраво підкресленим емоційно-психологічним елементом і промовистими характеровірними портретними деталями.

У повісті письменник виявляє притаманний усім романтикам чіткий поділ персонажів на позитивних і негативних. Це не лише проявляється в справах і помислах героїв, але й накладає відбиток на портрет, адже зовнішність і внутрішня сутність людини перебувають у нерозривному зв'язку. Акцентується увага на тому, що концептуальною у М. Старицького є соціологічна функція портрета, що розкриває соціальну належність літературного суб'єкта та ментальну рису, яка увиразнює національно-специфічну закоріненість персонажа. Зосереджується літературознавчий інтерес на описах зовнішності й психології персонажів із метою встановити відповідність чи розбіжність між їхніми зовнішніми й внутрішніми портретами, водночас не применшується значення соціологічної й ментальної функцій.

Зазначається, що не менш майстерною й оригінальною є творча лабораторія М. Старицького в плані портретування жіночих персонажів. Цікавим і важливим аспектом образотворення в повісті «Останні орли» є широке коло жіночих образів і концепція їхнього мистецького трактування. Витворивши надзвичайно широку, багатопланову й змістовну галерею жіночих типів, письменник сформував певний ідеал жінки – це насамперед однодумець, вірний товариш, соціально активна особистість. У трактуванні жіночих образів більше наголошується на духовній красі, аніж на фізичній. Трансформація портрета в М. Старицького свідчить про стильову манеру митця, яка синтезує традиції та новаторство української літератури кінця XIX – початку XX століття.

Ключові слова: історична проза, композиція, сюжет, поетика, портрет.

Постановка проблеми. Розвиток романтизму на початку XIX ст. зумовив у мистецтві могутній інтерес до індивідуального, відмінного від повсякденного, до людської особистості як такої. Романтики зробили великий внесок у розвиток художнього психологізму, розкривши людську душу як непояснимий, невіддільний раціональному аналізу феномен. Проте романтичний психологізм охоплював лише зображення сильних, яскравих почуттів, найтонші їхні відтінки залишилися поза межами уваги романтиків. Лише з розвитком реалістичного напряму в літературі психологізм набуває своїх прикметних ознак. Для реалізму характерний раціоцентричний психологізм (отождолення психіки й свідомості, недооцінка позасвідомих процесів). Отже, психологізм став однією з ключових ознак оновлення художнього письма рубежу XIX – XX століть, і українська література пройшла свій шлях до осягнення психологічних глибин характеру героя. Особливим на цьому шляху стає неабиякий вплив опису зовнішності героя на відтворення його емоційного стану. Значна увага у творенні образів-персонажів приділяється портретним характеристикам, портрет стає одним із важливих засобів характеротворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У низці літературознавчих розвідок відомих учених ґрунтовно порушена проблема художнього портретування (В. Агєєва, В. Вілик, Г. В'язовський, Л. Гінзбург, М. Гуменний, Т. Гундорова, А. Єсін, Н. Зборовська, А. Іезуїтов, М. Кодак, Г. Кравець, Н. Крутікова, І. Лімборський, В. Мацапура, С. Павличко, В. Фащенко та інші вчені). Вивченню прозової спадщини письменника присвячували свої праці В. Беляєв, Л. Горболіс, Н. Левчик, А. Подолінний, І. Подолинна, В. Поліщук, І. Цуркан та інші науковці. В. Поліщук у монографії «Художня проза Михайла Старицького: проблематика й особливості поетики романів і повістей» дає концептуальний аналіз психологічного аспекту повістєвої прози Старицького, однак одному з останніх прозових творів митця дослідницької уваги приділяє мало.

Метою статті є дослідження поетики портретування в найвиразнішій із боку художньої описовості історичній повісті «Останні орли».

Виклад основного матеріалу. Як відомо, композиція, або структура кожного твору (побудова, взаєморозміщення й співвіднесеність усіх чинників художньої форми твору), включає в себе «і сюжет, і позасюжетні елементи, і конфігурацію персонажів, і предметну деталізацію, і структурні компоненти художньої мови, і варіювання способів оповіді як зміну ракурсів зору, і співвідношення мовностилістичних сфер тексту тощо» [8, с. 181]. Майстерне відтворення колориту епохи, романтич-

на багатовимірність персонажів створюються М. Старицьким не завдяки сюжетним колізіям, а саме засобом позасюжетних елементів. Тому з впевненістю можемо сказати, що зазначені складники композиції в досліджуваній повісті відіграють не менш важливу роль, ніж насичений перипетіями та інтригами сюжет. Із цих причин варто звернути особливу увагу на позасюжетні чинники композиції як основний засіб творення автором художнього світу твору.

Дослідник структури літературного твору А. Ткаченко тлумачить поняття сюжету як «розгортання подієвої, міфічної, фабульної, оповідної основи в художньому часопросторі, мистецькому світі твору, як вони взаємопереплітаються чи розходяться» [8, с. 174]. У свою чергу, позафабульні чинники композиції виконують, за автором, глибиннішу роль – «крім зовнішньо-подієвого чи описового плану зображення є внутрішньо-психологічний план вираження, – це дві іпостасі сюжету, які можуть розгортатися паралельно, взаємопереходити одна в одну, перетинатися і знову розходитися» [8, с. 182].

Історична повість українського письменника-класика «Останні орли» – широке полотно про Коліївщину, повстання українського народу 1768 року на Правобережній Україні під проводом Залізняка та Гонти проти польського панства й католицького духовенства. За своїм ідейним спрямуванням і трактуванням гайдамачини твір близький до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Відтворюючи соціальні та релігійні тогочасні конфлікти, показуючи непримиренну боротьбу народу проти польської шляхти, автор багато художньої уваги приділяє особистому життю своїх героїв, «традиції «вальтерскоттівської» манери у написанні історичних творів передбачали вибір найбурхливіших епох, насичених яскравими подіями і визначними представниками» [1, с. 62]. Колоритними й ментально зумовленими постають оригінальні образи історичних постатей і героїв, що стали плодом авторської уяви й художнього вимислу.

У повісті «Останні орли» з усіх вищезгаданих позафабульних чинників композиції М. Старицький найчастіше використовує портрет як основний засіб характеристики персонажів. «Світ людини в його видимих проявах досить збагненний як об'єкт спостереження й психологічної інтерпретації митця. Обстановка, якою оточує себе людина у своєму домі, одяг, в якому вона з'являється в товаристві, митцеві треба вміти правильно співвіднести з уявленням про внутрішній світ людини» [3, с. 104]. У творі для письменника провідним принципом відтворення дійсності є романтизм. Адже «романтична піднесеність... щонайкраще сприяла задуму письменника – наголосити на моральних чеснотах українського народу: поетичності натури, працьовитості, милосерді, чуйності, схильності до камерно-родинних ідилій, на стоїчній волелюбності, непокореності духу, здатності до самопожертви, самозречення в ім'я суспільного ідеалу» [4, с. 43]. Неабиякого художнього значення в повісті набуває портрет.

Більшість наукових джерел подають схоже поняття портрета. Портретом у літературознавстві називають «опис зовнішності персонажа в найзагальніших або найдетальніших рисах» [5, с. 561]. Окрім того, психологізовані портрети-характеристики допомагають проникнути у психологію, справжню душевну сутність героїв. Психологічно-виразне портретування в єдності з інтроспекцією внутрішнього світу цілком властиві романтичній літературі й стильовій манері М. Старицького зокрема. Портрет є одним із найголовніших засобів характе-

ротворення, типізації та індивідуалізації персонажів у повісті, а також засобом психологічного аналізу. Сучасний «Літературознавчий словник-довідник» подає загальну суть художнього портрету: «Маючи за основний предмет художнього зображення взаємодію людини з довкіллям, письменники описують зміни зовнішнього вигляду персонажів у конкретних ситуаціях, у взаєминах поміж ними. Пильна увага до портретів ґрунтується на загальній закономірності, згідно з якою внутрішні психічні стани людей відбиваються в міміці, пантоміміці, динаміці мовлення, що допомагає в процесі спілкування глибше зрозуміти внутрішній світ один одного» [5, с. 562]. Варто додати, що замовчується про соціологічну функцію портрета, що розкриває соціальну належність літературного суб'єкта та ментальну рису, яка увиразнює національно-специфічну закоріненість персонажа. Ми зосередимо увагу на описах зовнішності й психології персонажів, прагнучи встановити відповідність чи розбіжність між їхніми зовнішніми й внутрішніми портретами, водночас не применшимо значення соціологічної й ментальної функцій.

М. Старицький у повісті «Останні орли» активно користується засобами портретної характеристики. Однією зі стильових рис письменника є репрезентація центральних персонажів на початку твору або розділу. Для цього він вдається до розгорнутого, докладного портрета, а іноді тільки до кількох художньо виразних деталей портретного опису. Це сприяє певному формуванню уявлення реципієнта про героя. Портретні замальовки М. Старицького, як правило, багатогранні, детальні, з яскраво підкресленим емоційно-психологічним елементом і промовистими характеротвірними портретними деталями. У повісті письменник виявляє притаманний усім романтикам чіткий поділ персонажів на позитивних і негативних. Це не лише проявляється в справах і помислах героїв, а й накладає відбиток на портрет, адже зовнішність і внутрішня сутність людини перебувають у нерозривному зв'язку.

Героїко-доблесну когорту козацьких ватажків репрезентує один із головних героїв повісті Максим Залізняк. Автор, як годиться в романтичному стилі, вдається до детального опису зовнішності героя з акцентуацією на його героїчному житті – минулому й справжньому, з повною співзвучністю багатого, ошатного, оздобленого дорогоцінним камінням, одягу, козацьких рис обличчя з кардинальним настроєм полководця, його рішучими діями й помислами, спрямованими на національно-визвольну боротьбу. Особистісна велич і багаті обладунки зображуються письменником паралельно для увиразнення сподвижницьких рис національного героя: «Попереду йшов у багатому, блискучому запорозькому вбранні ставний, кремезний козак середнього віку, при квітучому здоров'ї; обличчя козакове не вражало красою, але хто хоч раз бачив ці сповнені енергії й життя риси, ці полум'яні, іскристі очі, цей орлиний ніс і розмаяні вуса, – той ніколи не міг забути їх. І постать, і хода цього значного козака, і всі рухи його виказували владну силу, яка одразу скоряла всяку волю, а погляд його темних очей був такий гострий, що пронизував до найпотаємніших куточків серця й примушував його тривожно битися...» [7, с. 8]. Народнопоетична портретна деталь «темні очі» оприявнює сильну особистість, потужну силу з домінуванням темного кольору саме очей як фактора далекоглядності народного провідника. Максим Залізняк, належачи до національної еліти, так само має ті риси, які притаманні всьому козацтву, з його любов'ю до

волі, індивідуалізмом, самовідданістю у справі захисту народу й рідної віри, хоробрістю і водночас із характерництвом, певним самолюбіванням, упертістю. Стверджуємо, що образ народного ватажка формується на художніх засадах типізації й узагальнення саме засобом портретного опису, при цьому рис індивідуалізації набирає наскрізна портретна художня деталь.

Імперативним мотивом у повісті виступає мікротема християнської віри. Можемо стверджувати, що для всіх позитивних персонажів повісті рідна православна віра й церква уособлювали саму Україну, тому захистити ці святині від зазіхань унії стало першочерговим завданням кожного свідомого героя-українця. Навколо цієї проблеми митець згуртовує колоритних персонажів, серед яких найяскравішими є представники церковної верхівки. М. Старицький, зображаючи церковнослужителів, використовує якісну форму портретування – контрастний портрет. Промовистим прикладом у цьому плані є портретний опис ігумена печерського та архімандрита Мотронинського монастиря отця Мельхіседека: «На почесному місці, ближче до іконостаса, сидів у глибокому кріслі з високою спинкою сам ігумен печерський. Чорна камлотова ряса облягала його маленьке, худорляве тіло, на голові був підкапок, скуфійка, венеціанського оксамиту, з вишитим срібним хрестом та адамовою головою й кістками під ним. Вся маленька постать отця ігумена майже ховалася в кріслі; пасмо сріблито-білого волосся, що вибилося з-під скуфійки, така сама із жовтизною борода й виснажене, воскового кольору обличчя з глибоко запалими очима виказували його похилий вік. Цілковиту протилежність являв собою почесний гість, що сидів праворуч, – архіандрит Мотронинського монастиря отець Мельхіседек Значко-Яворський: огрядний, широкоплечий, високого росту, у чорній шовковій рясі і чорному високому з «крепи хінської» клобуці; з такою ж довгою пелериною, – він мав вигляд людини, повної життєвих сил і майже молоді: смугляве, з легким темним рум'янцем обличчя його, обрамлене густою, чорною, як смола, бородою, було сповнене мужньої козачої краси; чорні тонкі брови, що зрослися на переніссі, виявляли тверду, вперту волю ченця; з-під них іскрились енергією темні довгасті очі; ці зрослі брови й великий з горбиком ніс надавали деякої суворості його фізіономії, хоч ця суворість пом'якшувалась теплою, привабною усмішкою» [7, с. 16]. Засобом контрасту автор уяскравлює протилежні концепти зовнішності опонентів, відчувається глибока симпатія письменника до одного з них. Кволість, немічність ігумена вказує на психологічну інтерпретацію життєвої настанови героя – протриматися якнайдовше на почесній посаді, не ризикуючи життям і волею. Життєстверджувальна позиція Мельхіседека – протистояти ворогам і зберегти православну віру. У такий означувальний спосіб Старицький застосовує характеротвірну роль портрета, також у цій прикметній манері співпрацює стильова дихотомія «портрет – характер» героя. Тобто художня цілісність бачення персонажа досягається завдяки висвітленню портретних деталей, які виконують характеротвірну функцію.

Не менш майстерною й оригінальною є творча лабораторія М. Старицького в плані портретування жіночих персонажів. Цікавим і важливим аспектом образотворення в повісті «Останні орли» є широке коло жіночих образів і концепція їх мистецького трактування. Витворивши надзвичайно широку, багатопланову й змістовну галерею жіночих типів (Дарина, Прися, Сара), він сформував водночас і певний ідеал жінки – це насамперед однодумець, вірний товариш, соціально активна

особистість. У трактуванні жіночих образів більше наголошується на духовній красі, аніж на фізичній.

М. Старицький, активно вводячи у свій твір жіночі типи, пройшов в освоєнні проблеми «жіночого простору» певну еволюцію, схожу з еволюцією жіночої проблеми в українському письменстві XIX ст., на яку вказує Т. Гундорова [2, с. 16]. Від «етнографізму, морально-звичаєвої наповненості, крізь яку просвічує національний дух, поєднання героїки і сентиментальності» в зображенні жінок у ранніх драматургічних переробках і драмах (а це були ознаки традиційного для народної української культури ідеалізму жіночого архетипу, на думку названої дослідниці) М. Старицький у пізніших оригінальних драмах («Талан», «Крест життя») помітно зважає на емансипаційні ідеї, котрі витали в літературному повітрі на межі століть. Виразно національний різновид характеру втілено автором в образі Дарини. Уперше ми знайомимось з героїнею все на тому ж святковому застіллі на честь Залізняка, на якому зібралась церковна знать. Накопичення портретних характеристик в одному художньому локусі, до речі, ще одна прикметна ознака творчої манери М. Старицького. Дівчина прибула на цей званий обід із батьком – обозним, який відіграв не останню роль на цих важливих зборах. Автор дуже стриманий в описові дівочої зовнішності, бо хоче зосередити увагу на глибокому внутрішньому світі героїні, а не захоплюватися констатацією вроди козацької доньки: «... панна Дарина, блондинка з фарфоровою білістю шкіри й ніжним рум'янцем; обличчя її не можна було назвати бездоганно гарним, – риси його були трохи зім'яті, але темні брови дугою й карі вогнисті очі, відтінені довгими віями, надавали йому якоїсь оригінальної привабливої чарівності; особливо гарні були очі, – виразисті, великі, з поволокою, вони здавалися на сяючому білістю лобі ще більшими; кожен перед ними зупинявся, сп'янілий від захвату, і не міг без сердечного болю відірватися від тих очей...» [7, с. 16].

Образ Дарини поданий автором у розвитку. Перше, на що звертає увагу реципієнт, це «фарфорова білість шкіри» – ознака високого соціального стану героїні. Водночас бунтарська зосередженість очей дівчини – це свідчення небайдужості до долі рідного люду, України. Динаміка портрета Дарини – це наслідок зовнішнього прояву нового внутрішнього світу героїні. Очі – душевна ознака особистості – вогнисті, запальні, тобто здатні на рішучі дії. І справді, героїня демонструє в сюжетних перипетіях здатність протистояти ворогові, самозреченість, відданість, неабияку пильність і стрімку винахідливість. Ми бачимо її сильною вольовою натурою, вона виступає справжнім прихильником і другом Максимові Залізнику. Вона приваблює в коханні не жагучою пристрасною, не красою, а своєю чистою душею, ніжністю й ласкою, волелюбністю й романтичною натурою. У портретному описові нуртує національна закованість образу, справджується згадана вище ментальна функція літературного портрета. Героїні притаманна риса українського національного характеру – індивідуалізм, прагнення звільнитися від будь-якого гніту. М. Старицький всю увагу сконцентровує на змалюванні діалектики душі, внутрішнього стану дівчини. Цей образ є втіленням чеснот народної моралі (доброта, чесність, ширість, милосердність, працьовитість) і духовності (вірність почуттю та обов'язку, готовність до самопожертви в ім'я ідеалу, незламність духу, стійкість переконань). Образом Дарини письменник підкреслює визначальність духовного у формуванні світобачення особистості.

Висновки. Отже, М. Старицький, вималюючи оригінальні портрети своїх героїв, демонструє важливе естетичне призначення літературного портрета: через портретні деталі, їхню динаміку передати сутність людини, її внутрішній світ, а читач, сприймаючи їх, засвоює письменникову концепцію людини, водночас відбувається своєрідна духовна комунікація автора й читача. Особливий акцент автор робить на соціологічній й ментальній функції портрета, увиразнюючи яскравими речовими деталями соціальну й національну належність. Крім того, використання портретних описів свідчить про напрями творчих пошуків прозаїка, його прихильність до своєрідного художнього мислення, що полягає в синтезуванні традицій і новаторства. Аналіз портретів у повісті «Останні орли» дає підстави говорити «про збереження традицій, але не статичне, а таке, що трансформується в бік модернізації» [6, с. 59]. Використовуючи позасюжетні елементи, письменник не переобтяжував описами художню оповідь, зокрема портретними, не ігнорував композиційну стрункість, доцільність її структурних елементів. Зумовлене романтичним баченням дійсності отождолення внутрішнього світу людини з її зовнішнім виглядом спричинило те, що традиційне розуміння портрета у М. Старицького включає в себе глибоко мотивовані й психологізовані портрети-характеристики, в основі яких лежать візуальні враження. Усе це охоплюється поняттям композиції як структурної побудови, що містить усі чинники художньої форми. Вивчення особливостей поетики портретування в історичній белетристиці М. Старицького поглиблює уявлення про художньо-стильову манеру митця, складники якої можуть розширити коло предметів дослідження наступних наукових розвідок.

Література:

1. Вашків Л. Риси творчого портрета Михайла Старицького. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія : Літературознавство*. Тернопіль : ТНПУ, 2015. Вип. 42. С. 60–67.
2. Гундорова Т. Погляд на «Марусю» : образ жінки в українській класичній літературі. *Слово і час*. 1991. № 6. С. 15–22.
3. Кодак М. Поетика як система : літературно-критичний нарис. 2-е вид., доп. Луцьк : ПДВ «Твердиня», 2010. 176 с.
4. Левчик Н. Історична проза М. Старицького (Далекі образи – близькі ідеї). *Слово і час*. 1990. № 12. С. 38–44.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. Київ : Академія, 1997. 752 с.
6. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника : монографія. Черкаси: Брама, 2003. 376 с.
7. Старицький М. Останні орли. Історична повість із часів гайдамаччини. Львів : Каменяр, 1990. 438 с.
8. Ткаченко А. Мистецтво слова : Вступ до літературознавства : навч. посібник. Київ : Київський університет, 2003. 448 с.

Bandura T. The poetics of portraiture in the historical story of M. Staritsky “The Last Eagles”

Summary. This article examines the poetics of portraiture in the historical novel by Mikhail Staritsky “Last Eagles”. The certain aspects of the question apart from the story factors composition of artwork in contemporary literary criticism are disclosed. The role of the character portraits in the story and their functioning are examined. Stands out psychologically-expressive portraiture in unity with memories inner world, is quite typical of romantic literature and stylistic manner Staritsky particular. The portrait is one of the main tools characteration, typing and individualization of the characters in the story of the artist, as well as a means of psychological analysis. It is noted that M. Staritsky in the story “Last Eagles” has used the tools of portrait features. One of the stylistic features of the writer is the representation of the main characters at the beginning of the work. To do this he resorts to the expanded, detailed portrait, and sometimes only to a few artistically expressive detail of portrait descriptions. It promotes a particular understanding of the recipient of the hero. Portrait sketches Staritsky, usually a multifaceted, detailed, with bright exaggerated emotional and psychological element characterature and eloquent portrait details.

In the story, the writer reveals to all romantics a clear division of characters into positive and negative. This is not only manifested in actions and thoughts of the heroes, but also imprints on the portrait, because the appearance and the inner essence of man are inseparable. Attention is drawn to the fact that the conceptual function of M. Staritsky is the sociological function of the portrait, which reveals the social identity of the literary subject and the mental trait, which expresses the national-specific rootedness of the character. Focusing on the descriptions the descriptions of the appearance and psychology of the characters focuses on establishing the correspondence or divergence between their external and internal portraits, without diminishing the importance of the sociological and mental functions.

It is noted that the creative laboratory of M. Staritsky in terms of portraiture of female characters is equally skillful and original. An interesting and important aspect of the image in the story “The Last Eagles” is a wide range of female images and the concept of their artistic interpretation. Having created an extremely wide, multifaceted and meaningful gallery of women’s types, he formed a certain ideal of a woman first and foremost a like-minded, loyal friend, socially active personality. In the interpretation of female images, more emphasis is placed on spiritual beauty than on physical beauty. The transformation of the portrait into M. Staritsky testifies to the style of the artist, which synthesizes the traditions and innovations of Ukrainian literature of the late 19th – early 20th centuries.

Key words: historical prose, composition, plot, poetics, portrait.